

CLOTILDE CERDÀ (1861-1926) I ELS ORÍGENS DE L'ENSENYAMENT PROFESSIONAL PER A DONES A CATALUNYA¹

ANTONI ROCA ROSELL

UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE CATALUNYA / INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS.

Paraules clau: *ensenyament tècnic per a dones, Clotilde Cerdà, Escola d'Enginyeria Industrial de Barcelona, Barcelona, Catalunya, segle XIX*

Clotilde Cerdà (1861-1926) and the Origin of Vocational Education for Women in Catalonia

Summary: The small daughter of Ildefons Cerdà, Clotilde, became an internationally renowned music player, after her release at the 1873 Universal Exhibition in Vienna. Her harp talent was recognized very soon. Victor Hugo and some prominent Spanish intellectuals proposed that she adopt «Esmeralda Cervantes» as her artistic name. She performed concerts in many countries in Europe, Near East, a couple of tours in North and South America, etc. Her personal and artistic relevance was well-known and, probably thanks to this, about ten years ago, the Biblioteca Nacional de Catalunya acquired an Album of personal memories, which contains photographs, correspondence, and other objects that allow to deepen her personal and artistic trajectory. With this new documentary element, Isabel Segura has recently published a biography of Clotilde Cerdà. One of the elements that stand out in the activity of Clotilde Cerdà is to have organized an Academy of Sciences, Arts and Crafts for Women that was running for less than two years, between 1885 and 1887. It involved very prominent people of their time, such as Dolors Aleu, the pioneer woman doctor, but it did not get the necessary support to continue. One relevant element in the activities of the Academy is the close commitment of the School of Industrial Engineering of Barcelona.

Key words: *vocational Education for Women, Clotilde Cerdà, School of Industrial Engineering of Barcelona, Barcelona, Catalonia, 19th century*

1. Aquesta comunicació forma part d'una recerca en curs prevista dins del HAR2016-75871-R del Ministeri d'Economia i Competitivitat, que inclou una secció sobre enginyeria i gènere.

Introducció

L'ensenyament científic i tècnic per a les dones torna a ser un objecte de recerca molt destacat, després d'uns esforços molt interessants en les darreres dècades.² Ens volem centrar en el cas català, on no hi hagué dones titulades en enginyeria i arquitectura fins després de la Guerra Civil de 1936-1939. L'enginyeria, però, no és només un títol, és una activitat de disseny i construcció, sempre vinculada a l'ensenyament i a la transmissió de coneixement.

En aquest sentit, si volem analitzar la contribució de les dones a la tècnica, el camp de recerca és molt ampli, haurem de revisar molts aspectes de la vida social i productiva.

Hem de recordar que el 1910 a Espanya es reconegué l'accés de les dones a l'ensenyament superior, tot i que feia unes dècades que havien aconseguit títols universitaris.³ En aquesta comunicació volem oferir uns primers elements sobre una entitat d'ensenyament femení creada el 1885, poc coneguda fins fa poc temps, deguda a la iniciativa de Clotilde Cerdà.

Qui fou Clotilde Cerdà?

Clotilde Cerdà i Bosch (1861-1926)⁴ era la filla petita d'Ildefons Cerdà (1815-1876),⁵ el cèlebre enginyer autor del projecte d'Eixample de Barcelona i un dels pioners de l'urbanisme.⁶ Els biògrafs de Cerdà han fet notar que Clotilde probablement no era filla natural seva, tot i que l'enginyer li donà el seu cognom. Com a resultat de tot plegat, es produí la separació de fet entre Ildefons i la seva dona, la pintora Clotilde Bosch i Carbonell (1829-1890). Ella i la seva filla s'instal·laren el 1864 a Madrid i, després, a Roma i a París. Clotilde mare veia que la seva filla tenia talent artístic, prengué classes de pintura, però finalment esdevingué una arpista de renom internacional.⁷

Amb 12 anys, Clotilde debutà el 1873 a Viena, en un concert dins un acte en commemoració de la mort de Cervantes organitzat per la comissió espanyola de l'Exposició de Viena que s'inaugurà pocs dies després. A continuació, adoptà el nom artístic d'Esmeralda Cervantes.⁸ L'èxit de Clotilde fou fulgurant: a més de concerts per Europa, el 1875-1876 va fer la seva primera gira americana, amb concerts i actes a Llatinoamèrica i als Estats Units.⁹

La mare de Clotilde va esdevenir dama d'honor de la reina Isabel II, a l'exili des de 1868, amb el desencadenament del procés revolucionari a Espanya. Això vol dir, per exemple, que mare i filla van viure el setge de París durant la Comuna (1870). La vinculació amb l'exreina d'Espanya potser explica les relacions de Clotilde Cerdà amb les famílies reials portuguesa i brasilera. Val a dir que Clotilde s'integrà aviat en l'elit espanyola, principalment entre artistes i escriptors. Al mateix temps, Clotilde fou una dona compromesa amb campanyes humanitàries com la de l'abolició de l'esclavitud o la de

2. Canel et al. (2003); Jaffé (2003); Bix (2013).

3. Vegeu el treball pioner de Flecha (1996) i l'estudi sobre les investigadores a l'Institut Rockefeller de Madrid, de Magallón (1998).

4. Segura (2013); Ávila Peña (2016).

5. Un germà menor, nascut el 1862, no sobrevisqué.

6. Sobre Cerdà vegeu, entre molts altres, les contribucions a *Cerdà, un pasado con futuro* (1974), la biografia més estesa d'Estapé (2001) o anàlisis com el de Soria y Puig (1979).

7. Clotilde realitzà la seva formació musical a Roma, París i Viena.

8. Segons *La Llumanera de Nova York* fou Alfons de Borbó qui suggerí que se la conegués com a «Cervantes». Víctor Hugo hi afegí el nom d'«Esmeralda», nom de la gitana de la seva novel·la *Notre-Dame de París*. Altres deien que havia estat l'exreina, Isabel de Borbó, qui havia suggerit Cervantes. Segura (2013); Ávila Peña (2016).

9. Com recull Ávila Peña (2016), al llarg de la seva vida Clotilde realitzà sis gires per Amèrica.

la pena de mort. Li van dir, segons *La Ilustración* del 6 de juliol de 1884, «el Ángel de la Caridad». Sembla que va pertànyer a la maçoneria des de 1879, un corrent de tradició molt masculina, però en el qual estaven integrant-se dones.¹⁰

El 1999, la Biblioteca Nacional de Catalunya va adquirir un àlbum que havia pertangut a Clotilde de Cerdà a Wieland Führ, Kunsthandlung & Antiquariat, que té 76 fulls amb uns 362 documents: fotografies, retalls de premsa, correspondència, programes, diplomes, etc., que permeten aprofundir sobre la seva figura. La restauració es va completar el 2012, amb una exposició de la qual s'ofereixen elements al web de la Biblioteca.¹¹ Isabel Segura va publicar el 2013 una nova biografia on es recullen aquests nous elements i on s'ofereix una nova imatge de Clotilde Cerdà i la seva trajectòria.¹² Recentment, l'arpista Zoraida Ávila Peña ha dedicat la seva tesi doctoral a la trajectòria de Clotilde Cerdà, on aplega nous documents i rescata algunes de les seves composicions.¹³

L'Acadèmia de Ciències, Arts i Oficis per a la Dona, Barcelona 1885-1887

A *La Vanguardia* del 7 de gener de 1883¹⁴ es reproduïxen dues notes (sense signatura) que aparegueren a la premsa de Madrid (a *El Correo*)¹⁵ sobre un projecte de Clotilde Cerdà per a crear una institució d'educació femenina (artisticoliberal) a Madrid. Segons es diu, «dos o tres anys» abans Clotilde havia convocat una reunió en la qual els assistents van estar d'acord que formar les dones seria «una vertadera revolució en el mode de ser de moltes de les nostres indústries i manufactures». Diu la nota que s'hauria de denominar: «Academia especial de Bellas Artes o artístico-industrial para la enseñanza de la mujer». Recordem que l'adjectiu «especial» es feia servir per a les escoles d'enginyeria. Segons es diu, l'Acadèmia beneficiaria les noies de bona situació, perquè preveïessin «canvis de fortuna» tenint algun ofici, i també les noies de «classe obrera i mitjana», per a assegurar-se el futur, les primeres, i per a estendre «els seus comerços i manufactures», les segones. Clotilde Cerdà, que anomenen Esmeralda Cervantes, ha preparat el seu projecte després d'observar les experiències a diversos països, principalment als centres industrials dels Estats Units, Anglaterra i Alemanya. Quins ensenyaments creien necessaris? Pensaven (p. 140) en els ensenyaments derivats de l'escultura i la pintura amb aplicació a la indústria: modelat amb fang, cera, fusta, marbre; pintura a l'oli, al fresc, a l'aquarel·la; sobre porcellana, cristall, seda, fang, fusta i marfil; brodats; el gravat en tots els seus procediments; nocions de física i química aplicades a la indústria; composició de clixés fototipogràfics; telegrafia, idiomes, tenidoria de llibres, ornamentació de mobles... Havien de comptar amb els millors professors, amb classes diürnes i nocturnes. La directora seria «la senyoreta Cervantes». Les alumnes pagarien una matrícula assequible, però el finançament havia de comptar amb donacions particulars. En la nota es menciona que a Madrid hi ha una escola d'institutrius, però s'afirma que a Espanya aquestes professionals no estan ben acceptades. Finalment, sembla que el projecte d'Acadèmia no quallà a Madrid.

10. Sembla que fou la filla d'Anselm Clavé, Aurea Rosa Clavé de Ferrer (1856-1940), qui la va introduir a la lògia Lealtad, en la qual ella havia ingressat el 1879. Ávila Peña (2016).

11. <<http://www.bnc.cat/Visita-ns/Exposicions/Esmeralda-Cervantes-la-restauracio-del-seu-Album>>

12. Segura (2013).

13. Ávila Peña (2016).

14. «Educación artístico-industrial de la mujer», *La Vanguardia*, 7 de gener 1883, 139-141.

15. No hem identificat aquesta publicació.

El 1884 Clotilde Cerdà s'instal·là a Barcelona i de seguida inicià les gestions per a crear l'Acadèmia. El 7 de març de 1885, signant com a Esmeralda Cervantes, aparegué un article al diari barceloní *La Dinastía*, on explica els detalls del seu projecte, afirmant, ara, que Barcelona és la ciutat d'Espanya on més s'han desenvolupat les arts i les indústries i, per tant, on les dones poden tenir més oportunitats.¹⁶

A *La Vanguardia* del 27 d'abril de 1885 es diu:

Las distinguidas señoras dona Esmeralda Cervantes, doctora Aleu, doña Antonia Opisso, doña Carolina Thos y señora Abad de Mas, organizadoras de la «Academia de Artes, Ciencias y Oficios» para la instrucción de la mujer, visitaron anteayer á las autoridades para que asistan á la inauguración de dicho Centro, cuyo acto se celebrará el 2 del próximo mayo, á las 5 de la tarde, en su local Rambla de Canaletes, 10. Los Excmos, señores Capitán general, Gobernador civil, presidente de la Audiencia y Alcalde constitucional, aceptaron gustosísimos la presidencia de la fiesta, prometiéndolo asistir al acto.

Efectivament, la inauguració tingué lloc el 2 de maig de 1885, amb discursos a càrrec de la directora i fundadora, Clotilde Cerdà, la professora Dolors Aleu, la secretària de l'Acadèmia, Antònia Opisso, i el professor Frederic Soler. No hi assistí, finalment, cap de les autoritats. L'acte tingué lloc als locals que havien llogat, a la rambla de Canaletes, 10, cantonada amb la plaça Catalunya (fig. 1).

En el seu discurs, Clotilde Cerdà explicà els objectius de la nova Acadèmia:¹⁷

Nuestra única ambición al fundar esta Academia es abrir Nuevos horizontes al porvenir de la Mujer española, la cual, reducida hoy a un círculo sumamente estrecho, no puede dedicarse más que a estudios tan incompletos como frívolos; nosotros, pues, nos proponemos ensanchar los límites de esa educación y, no lo dudéis, la Mujer española podrá colocarse al nivel de las más instruidas y adelantadas...

Clotilde Cerdà digué que havia consultat amb «eminentes» professors i tots havien acceptat de col·laborar i acabà demanant suport a la nova Acadèmia.

Després parlà Dolors Aleu (Barcelona, 1857-1913), una de les promotores amb Cerdà.¹⁸ La seva intervenció se centrà en la necessitat d'educació i instrucció de les dones. La seva argumentació, com la de Cerdà, avui sona una mica carrinclona, quan reclama el protagonisme de les dones com a germanes, filles, esposes i bones mares... Tanmateix, segons Aleu, una dona ha de poder guanyar-se la vida: si no, com ho faria la que té un germà invàlid, un pare ancià, un marit malalt o uns fills sense pare...

Antònia Opisso (Tarragona, 1855 - Barcelona?, 1929), escriptora molt reconeguda, parlà de com s'havia organitzat l'Acadèmia. Segons ella, gràcies al talent de Clotilde Cerdà, tot s'havia resolt en un mes i mig. Concloué el seu parlament dient:

16. Cervantes, Esmeralda (1885), «Proyecto de fundación de una Academia de Bellas Artes y Oficios para la mujer», *La Dinastía*, 7 març 1885, 1468-1470. Aquest text fou resumit en extensió a *Industria e Invenciones*, tom III, núm. 67, 11 abril 1885, 401.

17. La crònica i els parlaments de la sessió inaugural foren reproduïts al primer número de la revista de l'Acadèmia, *El Ángel del Hogar*, de la qual només coneixem dos números (1 i 7), conservats a la Biblioteca de Catalunya.

18. Sobre Dolors Aleu, una de les primeres metgesses a Espanya, vegeu Flecha (1996).

Tal es, señores, el solo fin a que aspira nuestra Academia. Hacer mujeres útiles a la familia y a la sociedad, dignificarlas por medio de la práctica de la virtud del trabajo proporcionando por sus enseñanzas seguro porvenir a cuantas las hayan menester, y sin embargo tan noble propósito ha sido torcidamente interpretado por los que miran como una amenaza o peligro lo que tiende a separarse de añejas y rutinarias fórmulas que se oponen constantemente a la marcha progresiva de nuestros días. Y al decir marcha progresiva de nuestros días (ya que es preciso definir el verdadero sentido de las palabras) no he querido significar que anhelamos para la Mujer una educación que debilite en su alma el sentimiento moral; muy al contrario, reconocido el Cristianismo como base fundamental de la civilización, su esencia se difunde siempre en todo lo grande, en todo lo sublime, en todo lo que sea perfecto.

Cal notar que Antònia Opisso vol aclarir que una dona independent i instruïda no és una persona immoral, i assenyalava el cristianisme com la «base fonamental» de la civilització i, per tant, del seu projecte.

També parlà Frederic Soler i Hubert (1839-1895), conegut autor teatral amb el seu sobrenom, Serafí Pitarrà, que fou el professor de literatura catalana de l'Acadèmia. Afirmà que s'expressava en català no solament per la seva funció sinó perquè Clotilde Cerdà li ho havia demanat. I digué:

La dona pera posarse al nivell del home en lo que's refereix al treball, ha de instruirse en las mateixes carreres y arts en que s'instrueix l'home. // La Música, la Pintura, la Escultura, lo Cálcul Mercantil... tot, tot en una paraula deu ser objecte de sa educació pera donarli l'estat de independència y dignitat que tot home civilisat y digne li desitja. // A objecte tan noble tendeix la institució de l'Academia de Esmeralda Cervantes.

Al número 1 d'*El Ángel del Hogar* apareix un quadre de matèries i professors molt interessant. Estava previst ensenyar pintura, escultura, gravat, música, literatura, idiomes, cal·ligrafia, costura, fusteria, tall i confecció, planxat, però també química, física, història natural, dibuix, geometria, càlcul mercantil i tipografia. Com es pot veure, són aproximadament les mateixes matèries de les quals es parlava per a l'Acadèmia a Madrid, cosa que vol dir que això formava part del projecte de Clotilde Cerdà. Els directors de secció eren: Josepa Masanés de González, Dolors Aleu i Riera de Cuyás, Ramon de Manjarrés, J. Pellicer, Josep Masriera, Rosendo Novas i Joan Goula. Destaquem la presència de Ramon de Manjarrés, enginyer industrial de la promoció de 1869, que era el director de l'Escola d'Enginyeria Industrial des de 1868 (i ho seria fins el 1891).¹⁹ Entre els professors mencionem Salvador Draper, enginyer industrial de la promoció de 1874, i Carlos Comas y Miguel, pintor uruguaià, autor d'uns *Elements de geometria* (1884). També figura entre els professors de música Isaac Albéniz, tot i que pensem que és més una mostra de suport a la iniciativa que una participació efectiva en les activitats de l'Acadèmia.

Al número 7 (novembre 1885) d'*El Ángel del Hogar*²⁰ trobem un quadre de professors més significatiu que el que apareix al número 1 (fig. 2). L'Acadèmia estava organitzada per seccions. La prime-

19. Barca & Lusa (1995).

20. De la revista *El Ángel del Hogar* només d'hem localitzat dos números, l'1 (maig 1885) i el 7 (novembre 1885), a la Biblioteca de Catalunya. A l'*Àlbum* conservat a la mateixa biblioteca hi ha un suplement de la revista publicat el 1887 arran del tancament de l'Acadèmia.

FIGURA 1. Fotografia d'alumnes de l'Acadèmia en una classe de brodats. Ens sembla reconèixer Clotilde Cerdà a l'esquerra, amb un vestit negre. Font: Àlbum Esmeralda Cervantes, Biblioteca de Catalunya

ra que apareix és la «Secció industrial», dirigida per Manjarrés, amb professors de telegrafia i telefonia (Narcís Montserrat), sabateria a màquina (Vicent Trilla) i enquadernació (J. Garcia), a més de geometria (Comas), química i física aplicades a la indústria (Draper) i història natural i agricultura (A. Vila Nadal). Entre els noms que apareixen en el quadre de professors no podem deixar de mencionar el del metge Gaspar de Sentiñón (1840-1903), un dels organitzadors el 1870 del congrés fundacional de la Federació Regional Espanyola de l'Associació Internacional de Treballadors a Barcelona, primer congrés obrer a Espanya, on els historiadors hi veuen l'origen del pes de l'anarquisme en el moviment obrer espanyol. Una altra secció notable és la d'estudis superiors per a la carrera d'institutrius, dirigida per la poetessa tarragonina M. Josepa Massanés (1811- 1887), on es pretenia oferir una formació completa per a institutrius. Finalment, Dolors Aleu dirigia una secció d'higiene i medicina domèstica.

El Àngel del Hogar publicà un suplement el 1887, on Clotilde Cerdà justifica el tancament de l'Acadèmia. Cerdà es queixa que les autoritats del Govern central, que havien promès suport, no l'havien acabat de donar. En els dos anys, havia ingressat 7.644 ptes. (3.087 de les matrícules i mensualitats de les aproximadament 300 alumnes) i havia gastat 20.604 ptes., és a dir, tenia un dèficit de 12.960 ptes., 9.210 de les quals les havia pagat de la seva butxaca. Cerdà agraeix els esforços de diverses persones, destacadament de l'industrial i financer Manuel Girona (1818-1905), i també de les autoritats locals, Ajuntament, Govern Civil i Diputació. Isabel Segura (2013) explica que aquesta manca de suport provenia de les accions de Clotilde per a diverses causes, en particular la denúncia de l'esclavitud a Cuba.²¹

21. Garcia (2010) suposa que l'Acadèmia fou abandonada el 1887 per Clotilde Cerdà, que és presentada com una mena de diva capritxosa, però que continuà funcionant, cosa que per desgràcia no es correspon a la realitat.

FIGURA 2. Quadre de professorat publicat a El Ángel del Hogar, núm 7, novembre 1885

Continuïtat?

L'experiència de l'Acadèmia de Barcelona pot semblar que s'hagués diluït després de 1887.

Tanmateix, és difícil no establir paral·lelismes amb l'Institut de Cultura i la Biblioteca Popular de la Dona que es creà (com a Biblioteca) el 1909.²² Aquesta institució, sorgida de les classes benestants barcelonines (com l'Acadèmia), aconseguí una notable continuïtat fins a la Guerra Civil. Tot i l'orientació tan conservadora de les seves promotores (Francesca Bonnemaison (1872-1949), vídua Verdaguier, la més destacada), el centre incorporà cursos professionals, com per exemple el de delineació. A més, també es creà una borsa de treball per a dones, on hi estaven apuntades unes 2.000.

L'Acadèmia «Esmeralda Cervantes», com també s'anomenà alguna vegada, pretengué oferir un ventall ampli de possibilitats de formació per a les dones, pensant a oferir oficis més competents a les dones treballadores i a donar dignitat a les dones benestants. En aquesta primera fase de la recerca ens ha sorprès el compromís del director de l'Escola d'Enginyers Industrials de Barcelona, Ramon de Manjarrés, una institució que va tenir un perfil allunyat de les dones fins a la dècada de 1940, quan es graduà la primera dona.²³

Tanmateix, la documentació que hem aconseguit és encara limitada i no permet extraure més conclusions. Tot i això, l'Acadèmia de 1885 és, sens dubte, un pas pioner en l'establiment d'ensenyaments científics i tècnics per a les dones.

22. Segura (2010).

23. La primera graduada en Enginyeria Industrial a Barcelona, segona a Espanya, fou Isabel Trabal Tallada (1924-2014), que obtingué el seu títol el 1949.

Referències bibliogràfiques

- ÁVILA PEÑA, Zoraida Isabel (2016), *Música, textos y filantropía en Esmeralda Cervantes: una arpista de la España romàntica*, Tesis doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Geografía e Historia, Departamento de Musicología, 2016, [en línia] <<http://eprints.ucm.es/39368/>>
- BARCA SALOM, Francesc; LUSA MONFORTE, Guillermo (1995), «Ramon de Manjarrés i de Bofarull. La química agrícola i la professionalització dels enginyers industrials». A: CAMARASA, Josep M.; ROCA ROSELL, Antoni (dir.), *Ciència i tècnica als Països Catalans. Una aproximació biogràfica*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 381-423.
- BIX, Amy Sue (2013), *Girls Coming to Tech! A History of American Engineering Education for Women*, Cambridge, Massachusetts; London, England, The MIT Press.
- CANEL, Annie; OLDENZIEL, Ruth; ZACHMANN, Karin (ed.) (2003), *Crossing Boundaries, Building Bridges: comparing the history of women engineers, (1870s-1920s)*, Londres / Nova York, Routledge.
- «Cerdà: un pasado como futuro» (1974), *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, núm. 100, [en línia] <<http://www.raco.cat/index.php/CuadernosArquitecturaUrbanismo/issue/view/9027/showToc>>
- ESTAPÉ, Fabià (2001), *Vida y obra de Ildefonso Cerdá*, Barcelona, Península.
- FLECHA, Consuelo (1996), *Las primeras universitarias en España, 1872-1910*, Madrid, Narcea.
- GARCIA, Betsabé (2010), *Juguen dames: les primeres universitàries: Helena Maseras, Dolors Aleu i Martina Castells*, Barcelona, Ara Llibres.
- JAFFÉ, Deborah (2003), *Ingenious Women. From Tincture of Saffron to Flying Machines*, Sutton Publishing.
- MAGALLÓN PORTOLÉS, Carmen (1998), *Pioneras españolas en las ciencias: las mujeres del Instituto Nacional de Física y Química*, Madrid, CSIC.
- SEGURA SORIANO, Isabel (2010), *D'Institut a centre de cultura de dones: 1910-2010, centenari de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona*, Barcelona, Centre de Cultura de Dones Francesca Bonnemaison.
- SEGURA SORIANO, Isabel (2013), *Els viatges de Clotilde Cerdà i Bosch*, Paterna, Tres i Quatre.
- SORIA Y PUIG, Arturo (1979), *Hacia un teoría general de la urbanización: introducción a la obra teórica de Ildefonso Cerdá: 1815-1876*, Madrid, Turner.